

TOMO VENCLOVOS TEKSTAI

Tekstai apie tekstus – taip vadinosi pirmoji Tomo Venclovos literatūrinės eseistikos knyga. Kaip ir kiti semiotikai, teksto terminą jis vartoja plačiausia prasme: tekstu laikomas bet kuris reiškiny, turintis raiškos, ribos ir struktūros požymius. „Galiausiai visa žmonijos kultūra pasirodo besanti didžiulis vientisas tekstas“. Tekstas suvokiamas kaip pranešimas, kurį individas ar bendruomenė perduoda numanomam adresatui. Bet kad būtų pripažintas tekstu, pranešimas, pasak Jurijaus Lotmano, privalo būti bent du sykius užkoduotas. Skirtingų ženklų seka natūralioje (ar „natūralaus pasaulio“) kalboje įgyja vieningą teksto – sudėtingo ženklo – reikšmę.

Tomas Venclova domisi ne tik literatūriniais, „popieriniais“ tekstais. Apibūdinęs rusišką ir lietuvišką Jurgio Baltrušaičio poeziją kaip tekstus dviem tautinėm kalbom, jis užsimena ir apie trečiąjį – gyvenimo ir elgsenos – tekstą: „Kaip daugelis poetų, Baltrušaitis formavo savo biografiją pagal tam tikrą kanoną. Ji buvo netuščia, o reikšminga, virto *ženklų* būsimoms kartoms. Tą gyvenimo tekstą lėmė etiniai sprendimai, jį sudarė veiklos stiliai, gestai, poelgiai, netgi tylėjimo periodai. [...] Nes kultūra – ne tik knygos, paveikslai, muzika, mokslas: tai dar visų mūsų gyvenimas ir mirtis.“ Kitame straipsnyje kaip tekstas, turintis specifines turinio formas, apibrėžiama tautos laikysena: „dalijamės ta pačia kalba ir tradicija, tuo pačiu darbu ir atsakomybe, ta pačia viltimi, – arba neviltimi, kuri dažnai būna kita vilties forma“.

Gyvenimo ir literatūros tekstų sąveikoje gimsta naujos prasmės. Savo eilėse, publicistikoje, eseistikoje, semiotiniuose tyrinėjimuose Venclova kalba ne ta pačia kalba. Bet gal tai yra skirtingi to paties teksto kodai?

1

Tomo Venclovos elgsenos tekstas paliudytas ir popieriuje – „Atviras laiškas Lietuvos komunistų partijos centro komitetui“, „Atsakymas Vincui Trumpai“, „Pareiškimas spaudai ir radijui“ (dėl atimtos TSRS pilietybės). Kai kurie paliudijimai išliko tik amžininkų galvose. Nesiimčiau iš atminties atkurti Venclovos kontrargumentų viešame neišėjusio studentų kūrybos almanacho teisme Universiteto Kolonų salėje ar atsakymo jo poeziją triuškinusiems kritikams Rašytojų sąjungoje. Daug ko tuose ginčuose tada nesupratau. Bet įsiminė Tomo kalbos kitoniškumas. Ne tik jo priešininkai, bet ir simpatikai kalbėjo įprastais tokioje ideologinėje terpėje žodžiais, o Tomas akivaizdžiai nepaisė šių varžtų. Tai, matyt, ir buvo toji laikysena, kurią Venclova vėliau pavadins dvigubu nekonformizmu: „Man buvo svetimos ne tik oficialios vertybės, bet gana tolimos ir tos vertybės, kurios Pabaltijy ir Tarybų Sąjungoje paprastai ženklina protestą.“

Paprastas ir „dvigubas“ nekonformizmas – tai du skirtingi elgsenos tipai. Loginiu semantiniu lygmeniu nekonformizmą galėtume apibrėžti kaip galėjimą nedaryti: nepriimti oficialių vertybių (pavyzdžiui, nestoti į komunistines organizacijas), neapsimetinėti marksistu, nenaudoti ideologinių perkūnsargių, primesto politinio kalbėjimo. Bet susidūręs su priešingomis vertybėmis jis gali tapti ir negalėjimu nedaryti: negalėjimu nepaklusti protestą ženklinančiai laikysenai (domėjimasis naujausia Vakarų muzika, technika, madomis, buitinis nacionalizmas). Tuo tarpu „dvigubas“ nekonformizmas, paneigdamas kolektyvinės savignyos ženklus, negalėjimą nedaryti keičia galėjimu daryti: rašyti neaktualias eiles, domėtis antika, bičiuliautis su rusų intelektualais ir disidentais. Kolektyvinis

negalėjimas nedaryti įveda paklusnumo kodą, jo pakeitimas laisvu individo apsisprendimu – suverenumo kodą*.

Sprendimą išvykti iš Lietuvos Venclova grindė *laisvės ir bejėgiškumo* priešprieša („Mūsų šalyje man užkirsta platesnės ir viešos literatūrinės, mokslinės, kultūrinės veiklos galimybė“). Ją patvirtino po dešimties metų, apžvelgdamas išeivijoje išleistus savo darbus: „...tai nepalyginti daugiau, negu išspausdinau Lietuvoje“. Bet piliečio laisvė nebūtinai tampa nepriklausoma laikysena. Išeivijos laikotarpio tekstuose *laisvės kodą* keičia *suverenumo kodas*. Nekritiškai tėvynės meilei priešinama atsakinga. Išeivija raginama „kurti tautinę, savikritišką ir atvirą sąmonę bei savimonę“, transliuoti į Lietuvą demokratijos, teisiškumo, tolerancijos sąvokas, ugdyti „pagarbą ne tik tautai, bet ir asmenybei, ir kitataučiu“. Polemika, kurią pažadino Venclovos straipsniai „Žydai ir lietuviai“, „Rusai ir lietuviai“, „Lenkai ir lietuviai“, kilo iš *išdidumo* ir *suverenumo kodų* sandūros. Tautinės savigarbos gynėjus piktino autoriaus galėjimas suabejoti kanonizuota pasipriešinimo kovų istorija, pripažinti savųjų neteisybę. Straipsnių autorius kolektyvinei savigynai priešina kolektyvinę sąmonę, stereotipiniams svetimųjų vaizdiniais – moralinę kiekvieno atsakomybę už savųjų kaltes. Iš dviejų suverenumo kodo narių – laisvės ir *nepriklausomybės* – Venclovos elgsenos tekste žymėtasis narys, be abejo, yra *nepriklausomybė*.

Straipsnyje „Nepriklausomybė“, kuriuo Venclova pasveikino Kovo vienuoliktosios deklaratiją, atviriau negu bet kada anksčiau išpažįstamas įsipareigojimas tautos bendruomenei: „Lietuva yra visų mūsų dalis – tai, kas neleidžia sielai sustingti, išjudina iš nevilties, padeda įprasminti mums duotą egzistenciją. Lietuva yra traukos laukas, kurio poveikį junta kiekvienas, kur bebūtų – Lenos žemupio lageriuose ar Paryžiaus aikštėse, Vorkutoje ar Čikagoje. Priklausymas tam traukos laukui ir apibrėžia lietuvių“. Netikėtą Venclovos publicistikos kontekste šio straipsnio retoriką galėtume aiškinti *paklusnumo* bendruomenei kodu. Straipsnio autorius negali netapatinti Lietuvos su pasaulio ašimi, kai ji yra virtusi „pasaulio ašimi ir kitiems“. Bet negalėjimą daryti tuoj pat atsveria galėjimas, išdidumas perkoduojamas į suverenumą. Nesitenkinant tautine savigyna, skatinama „parengti lietuvius civilizacijai, kuri remtųsi asmeniniu pasirinkimu bei nuomonių gausybe, civilizacijai, kur kitaip manantis nebūtų kaltinamas nei erezija, nei išdavyste“.

Po straipsnio „Penktieji laisvės metai“ (*Metmenys*, Nr. 67,1994) panašūs kaltinimai pasipylė ant autoriaus galvos. Nemanau, kad Venclovos analizė buvo be priekaištų. Rizikinga sprasti aktualią praeitį į sociologines schemas ar mėginti procentais apskaičiuoti „kategoriską nacionalizmą“. Bet pastangos susieti nepriklausomos Lietuvos situaciją su savosios tautinės tradicijos privalumais ir silpnybėmis yra ne kas kita, kaip galėjimas nedaryti – atsispirti patriotizmo stereotipams. Priešais kairiųjų *perfectum* ir dešiniųjų *plusquamperfectum*, stumiančius Lietuvą į nebegrįžtamą praeitį, iškeliamas *futurum*, kuriam Lietuvoje dar neatstovauja jokia politinė srovė, bet kuris vienintelis leistų Lietuvos piliečiui elgtis nepriklausomai.

Tarybų valdžios metais lietuvių inteligentų veiklą (įskaitant tuos, kuriuos Venclova vadina mandarinais) vairavo *laisvės kodas* – atkaklus priešinimasis kultūros suvaržymams. Oficialiajai cenzūrai nunykus, ši prieštaravimų ašis blanksta. *Laisvės* derinimas su *paklusnumu* gresia virsti tautinio išdidumo vaidyba (nesvarbu, ar tai būtų politikų rūpinimasis dabartinės Lietuvos įvaizdžiu, ar egzaltuotos maldos amžinajam lietuviškumui). Venclovos pasirinktoji *suverenumo* alternatyva šioje situacijoje itin aktuali.

* Tokias aksiologines nuostatas Greimas yra aptaręs analizuodamas modalinę iššūkio sąrangą. – Algirdas Julius Greimas, *Semiotika: Darbų rinktinė*, Vilnius: Mintis, 1989, p. 356.

Kitą Venclovos makrotekstą sudarytų „tekstai apie tekstus“ – semiotiniai literatūros tyrinėjimai ir literatūrinė eseistika. Autoriaus teigimu, tarybiniais metais semiotika buvusi „vienintelis būdas atsikratyti sovietinių banalybių ir melo“. Keldama reikšmės problemą, ji leido tyrinėtoji likti nepriklausomam nuo privalomų sociologinių schemų, išvengti ideologinių „gyvenimo“ užkalbėjimų po „teksto“, „komunikato“ priedanga. Oficialusis tarybinis mokslas žvelgė į semiotiką kaip į pagalbinę discipliną, nekliudančią esminių turinio klausimų. Bendresnės metodologinės išvados būdavo supeikiamos kaip nemarksistinės, bet toleruota konkreti išraiškos formų analizė. Įsivyravus struktūralizmo principams lingvistikoje, buvo sunku nuo jų atitverti literatūros mokslą. Ideologinio grynumo saugotojai lyg ir nepastebėjo, kad mokslinė semiotikos savistaba pakerta didžiuosius tarybinės literatūrologuos mitus – gyvenimo atspindį, tikroviškumą, liaudiškumą.

Tomas Venclova buvo pirmasis semiotikos idėjų propaguotojas Lietuvoje. Naujos idėjos sklido iš Tartu universiteto. Tuo metu, kai Greimas telkė semiolingvistiniams tyrinėjimams būsimosios Paryžiaus semiotikos mokyklos branduolį, čia kas vasarą buvo analizuojamos „antrinės modeliuojančios sistemos“. Jurijaus Lotmano *Struktūrinės poetikos paskaitos* (1964) dvejais metais pralenkė Algirdo Juliaus Greimo *Struktūrinę semantiką*, Venclova dalyvavo pirmosiose Tartu universiteto vasaros mokyklose, skleidė struktūrinės poetikos idėjas Vilniaus universitete, taikė jos principus lietuvių literatūrai. Venclovos straipsniai „Erdvė ir laikas Kristijono Donelaičio *Metuose*“, „Eilėraščio pusiausvyra“ (dvejų Jurgio Baltrušaičio eilėraščių struktūrinė analizė), „Trys Jurgio Baltrušaičio tekstai“ buvo pirmieji bandymai aprašyti lietuvių autorių tekstus kaip reiškiančią struktūrinę visumą. Tai darė įspūdį. Nors, Venclovai emigravus, jo straipsnius buvo draudžiama minėti, šių darbų atgarsį nesunku pastebėti vėlesniuose poetikos tyrinėjimuose.

Struktūrinės poetikos principai nuosekliai plėtojami Venclovos disertacijoje *Nepastovi pusiausvyra: aštuoni rusų poetiniai tekstai* (1986), apgintoje ir išleistoje Jeilio universitete. Remiantis pansemantine meninio teksto – daugiasluoksnio prasmės darinio – samprata, čia svarstomi literatūros žanrinės atminties, genezės, intertekstualumo, poetinio vertimo klausimai. Specifiniai rusų literatūros aspektai nagrinėjami Venclovos straipsniuose, sudėtuose į Lietuvoje išleistą rinkinį poetiška antrašte *Sobesedniki na piru* (1997). Rusistikos autoritetai (pvz., Viačeslavas Ivanovas) randa juose puokštę naujų asociacijų ir metodologinių įžvalgų, neįprastą žvilgsnį, netikėtas išvadas. Pats autorius primena Lietuvos rusistikos tradicijas, siekiančias Balio Sruogos ir ankstesnius laikus. Kultūrinis šių lyginamųjų tyrinėjimų akiratis (Senasis ir Naujasis Testamentas, Platonas, Petrarca (Petrarka), Swiftas (Swiftas)) – atsvara ir lituanistiniam etnocentrizmui, ir vienašonei komparatyvistų specializacijai. Beje, išlieka ir lietuviškas pėdsakas: tarp Adomo Mickevičiaus baladės „Trys Budriai“ ir Aleksandro Puškino vertimo įsiterpia menamas lietuvių liaudies baladžių tekstas, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos istorinės realijos, Josifo Brodskio „Lietuviškasis divertimentas“ interpretuojamas Lietuvos daugiasluoksnės kultūros kontekste.

Apie lietuvių („savo genties“) autorius Venclova prabyla asmeniškėniu balsu. Į raiškos ir turinio formų aprašymą įsiterpia estetinis vertinimas: „Maironio eilėmis ir šiandien gali alsuoti; ir šiandien gyvas malonumas skalauti gerklę jų garsais, pasiduoti jų ritmui, sekti jų atbalsį ore“. Poetika atsiveria etikai, struktūra – istorijai: „Visiškai pilnavertis mūsų tautos dvasinis gyvenimas prasideda su Maironiu (nes kalbos brandumas reiškia ir dvasios brandumą). [...] Jis pasiūlė mąstysenos, jausenos, elgsenos modelius, kurie ilgam laikui nulėmė lietuvių, taigi ir Lietuvos būtį.“

Lietuvių literatūros tekstai Venclovai yra ne šiaip socialinis reiškiny („aibės tekstų, lentynos knygų, rankraščiai archyvuose ir stalčiuose“), bet ieškomas vertės objektas. Iš istorijos horizontalės išskiriami

tekstai atsiduria vertikalojoje meno perspektyvoje: juose autoriaus balsu byloja gilieji kalbos sluoksniai. Iš tokių tekstų Venclova bando sudaryti „mažąją“ lietuvių poezijos rinktinę. Iš klasikinio palikimo į ją patenka Donelaitis, Baranauskas, Maironis, iš XX amžiaus – Brazdžionis, Radauskas, Nyka-Niliūnas, Mackus.

Klasikais laikomi tie, kurie atitinka tuometinį didesniųjų tautų literatūros lygį ir kurie dalyvauja dialoge su dabartimi: Donelaitis – dėl savo archajiško kitioniškumo, Maironis – „kaip norma, nuo kurios atsispiriama, bet kuri visada yra būtina“. Dabarties poezija vertinama kaip būdas išsaugoti savo epochos kalbą (taigi ir pačią epochą), kaip stoviška kova su žlugimu, su istoriniais pavojais. Ji lyginama su Achilo skydu: „...tai daiktas tarp kitų daiktų – ir galbūt visų gražiausias daiktas. Ji savaip atkartoja pasaulį ir savo spindesiu jį apšviečia. O drauge tai skydas“. Radausko estetizmas suvokiamas kaip savotiškas atsakymas į problemas, kurias laikas pasiūlė tautai ir žmonijai: „Taip, visata griūva ir byra, bet joje lieka herojiški gestai, tobulos eilutės, amžinos citatos. Bonnard'o (Bonaro) kobaltas, ultramarinas ir cinoberis įveikia pamišimą.“ Nykos-Niliūno poezijoje „vienintelė žmogaus atsakomybė – stoviškai atstatinėti ir artinti būties pilnumą, kuris kartais – be jokių garantijų – blyksteli spindulyje, linijoje, žodyje“.

XX amžiaus poezijoje Venclova skiria klasicistinę „atpažinimo“ ir realistinę „įniršio“ poetiką, pastangas išverti būtį ir „paveikti eilėmis realybę“. Rytų Europos poezija jam atrodo esanti arčiau realistinio ašigalio. Ji tampa viena iš jėgų, suteikiančių istorijai mastą ir pavidalą. Pritariama Czesławui Miłoszui, kad poetas yra ne tiek pasaulio keitėjas, kiek sąžinė, ir kad poezija turi būti eschatologiška, nukreipta į ateitį: „...be poezijos negali būti transformuotas pasaulis ir kalba“. Brazdžionis į „mažąją“ poezijos antologiją dėl to ir įtraukiamas, kad jo geriausiose eilėse „Europos krizė suvokiama transcendentinėje, eschatologinėje plotmėje, kaip bręstančio kosminio perversmo, pasaulio žlugimo ir atsinaujinimo ženklas“. Savo ankstesnėje poezijoje Brazdžionis yra „sukūręs unikalų konservatyvios ideologijos ir naujoviško minties rūpesčio, archajiško ir modernaus žodžio lydinį“.

Dabartinė lietuvių poezija tikrinama pagal tai, kaip ji atsako į didžiuosius XX amžiaus iššūkius: perėjimą iš tradicinės visuomenės į technologinę, totalitarinę prievartą, grėsmę mažos tautos egzistencijai, tremties potyrį. Pasak Venclovos, ir Lietuvoje, ir emigracijoje stipriausiai reaguota į tautinį iššūkį, bet daugiausia atkartojant XIX amžiaus tautos žadintojų stereotipinius gestus, nesuvokiant, kad tautai kur kas grėsmingesnis jos naikinimas iš vidaus. Tautos kalba, pagrauzta totalitarinio leksikono ir totalitarinio mąstymo schemų, virsta „naujakalbe, tuščiu kiautu, iš kurio pamažu išgaruoja žmogiškasis turinys“. Susitapatinant su ankstesniais istoriniais pavojais, neįvertinama naujojo pavojaus grėsmė. Klatingos totalitarizmo formulės pripildomos tautinės mitologijos, ne mažiau pavojingos, nes ja dar galima patikėti.

Į kitą totalitarizmo iššūkį – archajiškos visuomenės, „senosios žemdirbių visatos“, sunaikinimą – lietuvių poezija atsakė bandydama rekonstruoti pirmąją dvasinę substanciją, apmąstydamą nerealizuotas istorines galimybes. Tuo lietuvių poetai tarsi „įneša į pasaulinį kontekstą kažką savito ir vienintelio“. Bet, Venclovos požiūriu, restauruoti folklorinė Lietuva „nepajėgia ir netgi nenori dorotis su dabartimi, virsti istorijos subjektu“. „Tokia poezija, net autentiškoji ir talentingoji, teturi tiek bendro su tautos būtimi, kiek sapnas. [...] Bet poezija vis dėlto yra ne tiek sapnų, kiek sąmoningumo dalykas“.

Grėsmė tautos identitetui – tik vienas totalitarinio pavojaus aspektas. Sovietinis totalitarizmas skverbėsi klatingiau. Toleruodamas etnografinę tautų ir kalbų įvairovę, jis taikėsi pakirsti individo tiesą, asmeninę atsakomybę, moralinį potencialą – tai, be ko „tauta virsta robotų minia, o kalba tuščiažodžiavimu“. Prisiminę Greimo semiotinį kvadratą sakytume, kad totalitarinė valdžia, deklaruodama tariamą galėjimą daryti, pirmiausia stengėsi sugniuždyti galinčius nedaryti to, ko iš jų

reikalaujama. Štai dėl ko tremties potyrį Venclova vertina pozityviai: „Egzilai – pirmieji globalizuotos žmonijos nariai, ir už tremtį neretai dera dėkoti: ji tau suteikia pradininko, ateities žmogaus statusą...“ Grumtynėse su klastinguoju amžiumi jis pripažįsta pergalę trims išėivijos poetams – Radauskui, Mackui ir Nykai-Niliūnui: „...jų poezija – sąmoninga, karti, niekam lengvai neatleidžiami nuodėmių, blaiviai žvelgianti į tautos būtį“.

Pasitikėjimas blaiviu protu sieja Venclovą eseistą ir semiotiką. Romano Jakobsono aptartoji poetinė funkcija (komunikatas atsikreipia į save patį) tapatinama su disciplinuotumu, santūrumu, savęs kontroliavimu. Priešpriešinami du poezijos tipai: spontaniškoji, arba išcentrinė, ir disciplinuotoji, įcentrinė, poezija. Nors teoriškai įteisinamos abi, bet vertintojas atiduoda pirmenybę amato vairui. Spontaniškajai poezijai, pravardžiuojamai lietuviškuoju siurrealizmu, prikišama, kad, sukdamą įsivaizduotos pagonybės ar įsivaizduoto oriento link, ji atitolsta nuo klasikinio Viduržemio palikimo. Prancūzų siurrealistai ir visokio plauko „laisvintojai iš varžtų“ kaltinami dėl to, kad Baudelaire'o (Bodlero) ir Verlaine'o (Verleno) šalyje poezija praktiškai mirė.

Į „mažąją“ lietuvių poezijos rinktinę, sudarytą pagal vertintojo skonį, nepatenka daug chrestomatinių kūrinių: entuziastingų kritikų nučiupinėtas Putino „Rūpintojėlis“, albuminės Binkio „Utos“, Miškinio „Psalmės“, „poetiškai tokios pat silpnos, kaip Brazdžionio ir Aisčio patriotiška“. Strazdas ir Vienažindys laikomi mistifikuotais personažais, niekam ypatingai neįpareigojančios „alkoholiškai armonikinės“ tradicijos pirmtakais. Sruogos poezija nurašoma kaip nebeaktuali, įdomiausia jo kūrybos dalimi laikoma kritika. Aistis pasirodo nepakankamai „antlaikiškas“, nekontroliuojantis savo talento poetas. Mačerniui prikišamos klišės, neskonīgumas, nesugebėjimas sutvarkyti poetinės struktūros. Ironiškai vertinamas sovietmečio laureatų intelektualumas ir tautiškumas. Tai, be abejo, provokuojantys ir šokiruojantys vertinimai. Kiekvienam jų nesunkiai rastume kontrargumentų. Jei sutarėme, kad trys vieno poeto eilėraščiai „mažojoje antologijoje“ – labai daug, o dešimt – „daugiau, negu bet kuris iš mūsų gali tikėtis“, tai kodėl išvardytų vienuolikos Putino, aštuonių Aisčio šedevrų nepakanka, kad jie amžinai liktų lietuviškame Parnase? Bent po tris tobulus eilėraščius tikriausiai pateiktų ir kitų nuvertintųjų gynėjai. Bet „doro negailestingumo principas“, neišvengiamai subjektyvus, yra produktyvesnis negu „papiginto tarifo“ taikymas saviesiems autoriams. Tai taip pat „galėjimo nedaryti“ – nekartoti privalomų tiesų – apraiška.

Beje, Venclova sudarinėja ir pasaulinės poezijos „mažąją antologiją“ – versdamas tuos poetus, kurie, jo akimis, geriausiai atstovauja istorijos patikrintai vakarietiškai tradicijai. Tam tikra prasme tai irgi „tekstai apie tekstus“, dialogas tarp kitakalbio originalo ir jo interpretatoriaus. Nuo kitų vertėjų pirmiausia turbūt ir skiriasi šitokio dialogo įtampa. Filologo savikontrolė neužgožia poeto atsakomybės: „...verčiau veikalus, be kurių man buvo ir tebėra sunku gyventi“. Atrodo, kad antologija – bent mintyse – tebesudarinėjama. Dairomasi naujų vardų ne tik tarp angliškai rašančiųjų, bet ir Nyderlanduose, Skandinavijoje. Žvilgsnis nuo Vakarų Europos krypta į Rytus, nuo tiesioginių Viduržemio paveldo įpėdinių – į Vakarų ir Rytų mediatorius.

Vis dėlto pagrindinis Venclovos tekstas – pasak autoriaus, svarbiausias jo gyvenimo turinys – yra jo paties poezija. Kaip ir nepopierinius elgsenos tekstus, ją apibūdina *nepriklausomybės* („poetas atlieka savo pareigą tautai tik tada, jeigu eina nepanašiu į kitus keliu“) ir *laisvės* („ir jei tame kelyje jam pavyksta kiek išplėsti kalbos ir mąstymo ribas“) derinys. Poeto laisvė suvokiama kaip pasaulio išsakymas, nevaržomas sustabarėjusių frazių. Nuspėjamai gyvenimo kasdienybei priešinamas

„pertrūkis tikrovėj“ – iškilusi iš kalbos srauto utopinė sala, ta ypatingoji vieta, kur žmogus įsiterpia į būties tęstinumą:

*Neatgema harmonija ir saikas,
Lentų spragėjimas ir šiltas tvaikas
Židinyje, kurį pakūrė laikas,
Tačiau yra belaikis židinys
Ir optika, apsprendusi likimą,
Kurio esmė – laimingi sutapimai,
O kai kada – tiesiog susitikimai
Ir amžinųjų formų tęsinys.
(„Poeto atminimui. Variantas“)*

Atrodo, kad Venclovos poezija krypsta atpažinimo poetikos pusėn. Pasaulio burnoj skanaujamas „laimingas lotyniškas balsas“, poetinė kalba „užantspauduoja pavojingą laiką“, prikelia tuos, kurie seniai pavirto „į garsus, į knygos paraštę, į sausą žolę“. Ženklinę, kultūrinę poezijos prigimtį pabrėžia ir pirmojo Venclovos eilėraščių rinkinio pavadinimas.

Bet sustingdydama istoriją kalba pati jai priklauso. Poetas, kurdamas sąlyginius ženklus, pats yra kalbos paženklintas. Lietuviškas lotyniško *nota linguae* (kalbos ženklas) atitikmuo – *metalinga* – reiškia lentą, kuria spaudos draudimo metais rusiškose mokyklose paženkklindavo lietuviškai prabilusį mokinį. Šitaip nuo atpažinimo pakrypstama į įniršį, iš belaikio „laisvės moratoriumo“ išeinama į istoriją: „...ir tai tėvynė; ginkis puolamas“ („Eilėraštis apie architektūrą“). Eilutės „Dar nepagirdytos Erinijos“ fonetikoje Greimas atpažino brazdžionišką keršto valandos pranašavimą. Įniršio poetika įtraukia ir leksiką: „Erškėčio šaknys turi keršto teisę – / Vienintelę, kuri pasikartos“ („Sakyk, ar dera gintis ir gailėtis“), „Yra akmuo, kastetas, garvežys / Ir gal geriausiu atveju – benzinas“ („Nei mezzo del cammin di nostra vita“). Eilėraštyje „Achilo skydas“, dedikuotame ką tik emigravusiam Josifui Brodskiuui, skydo metafora susieja rašymo ir rezistencijos izotopijas: skydas – popieriaus lapas su eilėmis ir skydas – ginklas nuo melo ir susitaikymo.

Skaitydami poezijos tekstą kaip nuoseklų pasakojimą, sakytume, kad knygų *Kalbos ženklas* ir *Achilo skydas* eilėraščiai priklauso kompetencijos įgijimo fazei, o Tankėjanti šviesa – atlikties ir sankcijos fazei. Teminė pastarojo rinkinio ir vėlesniųjų eilėraščių ašis – tremties motyvas. Utopinį rojų, išsilukštenušį iš gyvos kalbos, pakeičia svetimos erdvės koordinatės, metafizinę tuštumą („Tuštuma ar aukščiausia jėga / Siunčia angelą – ritmą ir kalbą“ – eil. „Sutema pasitiko šalčiu“) – socialinis nekomunikabilumas: „tuštuma be krypčių“ („Berlyno metro. Hallesches Tor“), praretėjęs vakarietiško didmiesčio oras („Ugnyje“), subyrėjusi kultūros reminiscencijų mozaika („Prieš liepos vidurį Paryžius tuščias“). Subjekto ir vertės objekto konjunkcija pasirodo neįmanoma: „Tebus už naują žemę padėkota. / Ji man neperregima, bet gyva. / Aš jai neperregimas...“ („Padėkos diena“). Eilėraštyje „Ruduo Kopenhagoje“ subjekto pralaimėjimu baigiasi visi trys meilės romano takai: meilė jūros atskirtai tėvynei, meilė gimtajai kalbai, beišnykstančiai mirusių kalbų gaudesy, meilė moteriai („ir keleivis sukanda dantis ir sumykia, be džiaugsmo išblokdamas sėklą / į nuvargintų įsčių gelmes“). Psichologiniai tremties išgyvenimai grindžia metafizinį tremties apmąstymą, iševio nostalgija virsta padėka už naują patirtį. „Už nebūtį. Už tai, kad Tu gali / Iš jos atkurti būtį“ („Padėkos diena“).

Istorinės ir metafizinės nebūties priešstata plėtojama eilėraštyje „Muziejus Hobarte“. XIX amžiuje išnaikinti Tasmanijos aborigenai, kaip skelbia enciklopedijos, pagal ūkio ir kultūros lygį buvo viena labiausiai atsilikusių žemės etninių grupių, apie kurios kilmę, gyvenseną, tikėjimus maža kas

težinoma. Muziejaus stenduose ji pristatoma kaip nieko nereiškianti („be praeities. Beveik ir be kalbos“) negyvenamos salos dalis, kaip iškritęs iš istorijos etnografinis reliktas:

*ir nepiktai grūmoja ekrane
iš amžinybės grįžęs autochtonas:*

*žema kakta, palinkusi galva,
kurios nežeidžia kruvinas erškėtis.
Šiandieną džiaugtūsi valdžios globa
net mirusieji. Leistina tikėtis,
jog praturtėtų netgi jų kalba –
nors apie ką gi nesantiems šnekėtis?*

Bet apsilankęs muziejuje poetas nepripažįsta būties ir Vakarų civilizacijai, įkurdinusiai beveidės genties vietoje „nedidelį Britanijos gulagą“, besižavinčiai turistiniu miesto jaukumu ir tuo, „kad laiko tiesumu pasaulis ir kalėjimai gerėja“. Panašiai kaip ir „Ruduo Kopenhagoje“, eilėraštis baigiasi subjekto pralaimėjimu grumtynėse su nebūtimi:

*Kas užmarštis? Ką reiškia užmarštis?
Klepsidros capsai ir upokšniai bėga.
Siūbuoja lempa, žybsi neviltis
šalia ankštos visatos arba nieko.
Smiltainio plokštės, priplauka, naktis,
ženklai ant vėjo. Brėžiniai ant sniego.*

Tačiau pralaimėjimas Venclovos tekstuose dažnai yra tik ryžto prielaida, o neviltis – tik vilties forma. Taip pat ir poezijoje: „vilties nėra. / Yra dalykų, svarbesnių už viltį“ („Prieš liepos vidurį Paryžius tuščias“).

Beje, „dvilypės nuotraukos“ principas, kai aprašomas objektas įtraukiamas į kelis kultūros kontekstus, gana dažnas pastarojo meto Venclovos eilėse. Antai eilėraštyje „Homage to Shqipëria“ pokomunistinė Albanija – „Vargšė, pernelyg tikroviška šalis“ – interpretuojama kaip „Plauto protingiausios komedijos“ veiksmo vieta. Cikle „Iš Kinijos užrašų“ autorius pasirodo kaip „beraštis barbaras“, mėginantis versti į savo kalbą tai, kas priklauso *kitai* kultūrai: „Perdėm skirtingas žodynas, kiti karininkų rangai, tačiau ta pati esmė“, „Aplinkui tvyro Kita“, „Čia tiktų kitas žodis, ne ‚lemtis‘, / tik jam nėra hieroglifo“, „Neaišku (skirtybių nedaug), / kas iš mūsų yra negatyvas, kas pozityvas, / kas tikrovė, kas atspindys, kas *perfectum*, o kas / beišnykstantis *praesens*“. Be konteksto šios citatos atrodytų nepoetiškai silogizmai. „Kinijos užrašuose“ jos įpinamos į įmantrų hieroglifą. Ko vertos vien trys eilėraščio „Turbūt pakeliui į Chengdu“ 14 eilučių strofos, visos surimuotos pagal tą pačią hieroglifinę schemą (AbCbADEfCDGfGE). Tobulas amato valdymas – taip pat iššūkis entropijai:

*ir nors protingiausieji žino, jog nieko kito nebus,
jiems lieka teptukas ar plunksna beviltiškai skubančioj rankoj.*

„Dvilypės nuotraukos“ principas galioja ir tremties metafizikai. Medis iš „kitam žemyne sunaikinto sodo“ veda iš asmeniškios realybės „sapnų miglon, į beasmenę būtį“. Išniręs iš nešimo, jis prilygina

ištremtį jaunatvei, įveda transcendentinį stebėtoją: „Taip atmenančio Dievo laukia kūnai / ankštam karste, motelio kambary“ („Prisikėlimas iš mirusiųjų“).

Eilėraštyje „Las Meninas“ autoriaus ir modelio perspektyvų sankryžoje iš skeveldrų atkuriamas vienatinis pirmavaizdis:

*Šviesos daugiau, nekaip galėtų skliti
iš lango (ji lyg rojuje nustelbia*

*dosningai žarstomą netobulybę).
Ir žvilgsnių sankryžoj bekūnis žvilgsnis,
kurį teptukas moko neišnykti.*

Besibaigiančio šimtmečio pragarmes perskrodžia budinčios kūrėjo sąmonės šviesa:

*Tik tiek ir rinkomės. Ir vis dėlto mokėjom
tarytum dovaną priimti karčių tiesą.
Negarbinom mirties. Virš bėgių ir betono
stebėjom angelus. Mylėjom. Žiebėm žvakę
bibliotekoje.
(„Žinau tik tai, kad jis praėjo...“)*

Tekstų ribos visada sąlygiškos. Keičiant regėjimo tašką, vieni tekstai įtraukiami į kitus, vieni interpretuoja kitus. Į intertekstinį dialogą įsiterpia ir adresato balsas. Apie tai, kaip Venclovos tekstai buvo ir yra girdimi, būtų jau kita kalba. Autorius itin didžiuojasi tuo, kad 1987 metais penkios eilutės iš eilėraščio „Pašnekesys žiemą“ buvo pasirinktos lenkų pagrindžio žurnalo moto. Brodskio cikle „Lietuviškas noktiurnas“ (vertė Gintaras Patackas) Venclovos elgsenos ir kūrybos tekstas funkcionuoja kaip nenumaldoma citata:

*Mes panašūs,
Mes, Tomai, esybė viena:
tau priklausau aprūkusio lango vidus, o jo išorė – mano.
Viens kitam mes tikrovė
šiam dvilypiam dugne
amalgamiško klano,
nuo kurio atspindžiai nusiplovė.*

1997